

“गरिबी, आर्थिक असमानता व सामाजिक संघर्ष निर्मूलनासाठी ‘वसुधैव कुटुम्बकम्’ संकल्पनेची भूमिका : एक विकासात्मक अभ्यास”

डॉ. राजेश महादेवराव खंडारे

कार्यकारी प्राचार्य

वाहेद खान, शिक्षण महाविद्यालय, अमरावती.

सारांश

सद्यस्थितीत गरिबी, आर्थिक असमानता आणि सामाजिक संघर्ष या समस्या जागतिक तसेच राष्ट्रीय पातळीवर गंभीर स्वरूप धारण करत आहेत. आर्थिक विकासाची गती वाढली असली, तरी त्याचे लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत समान रीतीने पोहोचलेले दिसून येत नाहीत. उत्पन्न व संपत्तीतील विषमता, संसाधनांचे असमान वितरण, बेरोजगारी, सामाजिक बहिष्करण, जातीय व वर्गीय भेदभाव यांमुळे समाजात असंतोष, तणाव व संघर्ष वाढत आहेत. अशा परिस्थितीत केवळ आर्थिक धोरणे किंवा कल्याणकारी योजना अपुऱ्या ठरतात, तर मूल्याधिष्ठित व मानवकेंद्री विकास दृष्टिकोनाची गरज प्रकर्षाने जाणवते. प्रस्तुत अभ्यासात भारतीय तत्त्वज्ञानातील ‘वसुधैव कुटुम्बकम्’ या संकल्पनेच्या आधारे गरिबी, आर्थिक असमानता आणि सामाजिक संघर्ष निर्मूलनातील तिची विकासात्मक भूमिका अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. “संपूर्ण विश्व हे एकच कुटुंब आहे” हा या संकल्पनेचा मूलभूत आशय असून त्यातून समता, बंधुता, सहअस्तित्व, परस्पर सहकार्य आणि सामाजिक जबाबदारी यांसारखी मानवी मूल्ये अधोरेखित होतात. या मूल्यांच्या आधारे समाजातील दुर्बल व वंचित घटकांप्रती संवेदनशीलता निर्माण होऊन समावेशक विकासाला चालना मिळू शकते.

प्रस्तावना

आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि वेगाने बदलणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक संरचनेच्या युगात गरिबी, आर्थिक असमानता आणि सामाजिक संघर्ष या समस्या अधिक तीव्र स्वरूपात पुढे येताना दिसतात. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, तांत्रिक प्रगती आणि भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेच्या विस्तारामुळे एकीकडे आर्थिक विकास साध्य झाला असला, तरी दुसरीकडे समाजातील मोठा घटक अद्यापही मूलभूत गरजांपासून वंचित राहिला आहे. उत्पन्नातील तफावत, संसाधनांचे असमान वितरण, रोजगाराच्या मर्यादित संधी, सामाजिक बहिष्करण आणि वर्गीय संघर्ष यांमुळे सामाजिक समतोल बिघडत चालला आहे. परिणामी सामाजिक सलोखा, शांतता आणि मानवी विकास यांवर प्रतिकूल परिणाम होत आहे. गरिबी ही केवळ आर्थिक समस्या नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक स्वरूपाचीही आहे. गरिबीमुळे शिक्षण, आरोग्य, पोषण, निवारा आणि सन्मानजनक जीवन या मूलभूत मानवी हक्कांपासून व्यक्ती वंचित राहते. आर्थिक असमानता वाढल्याने समाजात श्रीमंत व गरीब यांच्यातील दरी अधिक रुंदावते आणि त्यातून असंतोष, अन्यायाची भावना, सामाजिक तणाव व संघर्ष निर्माण होतात. जाती, धर्म, लिंग, प्रदेश आणि वर्ग यांच्या आधारावर होणारे भेदभाव हे सामाजिक संघर्ष अधिक तीव्र करतात. अशा परिस्थितीत केवळ आर्थिक धोरणे किंवा सरकारी योजना पुरेशा ठरत नाहीत, तर समाजाच्या मूल्याधिष्ठित परिवर्तनाचीही नितांत आवश्यकता भासते. या पार्श्वभूमीवर भारतीय तत्त्वज्ञानात मांडलेली ‘वसुधैव कुटुम्बकम्’ ही संकल्पना विशेष महत्त्वाची ठरते. “संपूर्ण पृथ्वी हे एकच कुटुंब आहे” हा या संकल्पनेचा मूलभूत आशय असून तो मानवतावाद, समता, बंधुता, सहअस्तित्व आणि परस्पर सहकार्य

यांवर आधारित आहे. ही संकल्पना केवळ तात्त्विक किंवा धार्मिक मर्यादित न राहता सामाजिक, आर्थिक आणि नैतिक विकासाचा व्यापक दृष्टिकोन प्रदान करते. व्यक्ती, समाज, राष्ट्र आणि संपूर्ण मानवजातीला एकमेकांशी जोडणारी ही संकल्पना सामाजिक संघर्ष कमी करण्यास आणि समतावादी समाजनिर्मितीस चालना देऊ शकते. 'वसुधैव कुटुम्बकम्' संकल्पनेचा स्वीकार केल्यास संपत्ती, संसाधने आणि संधी यांचे न्याय्य वाटप होण्याची मानसिकता विकसित होऊ शकते. या संकल्पनेतून सामाजिक जबाबदारी, परस्पर मदत, दुर्बल घटकांप्रती संवेदनशीलता आणि सामूहिक कल्याणाची भावना दृढ होते. गरिबी आणि आर्थिक असमानतेच्या निर्मूलनासाठी केवळ आर्थिक वाढ नव्हे, तर समावेशक आणि न्याय्य विकास आवश्यक आहे, आणि त्यासाठी मूल्याधिष्ठित सामाजिक दृष्टिकोन महत्त्वाचा ठरतो. 'वसुधैव कुटुम्बकम्' ही संकल्पना अशा समावेशक विकासाची दिशा दाखवते. सध्याच्या काळात जागतिक पातळीवर युद्ध, दहशतवाद, स्थलांतर, पर्यावरणीय संकटे आणि सामाजिक अस्थिरता यांसारख्या समस्यांनी मानवजातीसमोर गंभीर आव्हाने उभी केली आहेत. या सर्व समस्यांच्या मुळाशी असमानता, स्वार्थ, स्पर्धा आणि मानवी मूल्यांचा न्हास दिसून येतो. अशा वेळी 'वसुधैव कुटुम्बकम्' ही संकल्पना केवळ भारतीय नव्हे, तर जागतिक स्तरावर स्वीकारण्यासारखी विकासात्मक भूमिका बजावू शकते. ही संकल्पना मानवी विकास, सामाजिक न्याय आणि शांततामय सहअस्तित्व यांना प्रोत्साहन देते.

विषयाची निवड :

सद्यकालीन समाजव्यवस्थेत गरिबी, आर्थिक असमानता आणि सामाजिक संघर्ष या समस्या अत्यंत गंभीर व व्यापक स्वरूपात आढळून येतात. औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण आणि उदारीकरणामुळे आर्थिक विकासाची गती वाढली असली, तरी त्याचा लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचलेला दिसून येत नाही. परिणामी समाजात श्रीमंत व गरीब यांच्यातील दरी वाढत असून आर्थिक असमानतेमुळे सामाजिक तणाव, असंतोष आणि संघर्ष यांना चालना मिळत आहे. या पार्श्वभूमीवर या समस्यांचा सखोल अभ्यास करून त्यावर प्रभावी व शाश्वत उपाय शोधणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे. गरिबी ही केवळ उत्पन्नाच्या अभावाशी संबंधित समस्या नसून ती सामाजिक बहिष्करण, शिक्षण व आरोग्य सुविधांचा अभाव, बेरोजगारी, अपुरी जीवनमान स्थिती आणि मानवी सन्मानाच्या न्हासाशी निगडित आहे. आर्थिक असमानतेमुळे समाजातील दुर्बल घटक अधिक दुर्लक्षित होत असून त्यांना विकास प्रक्रियेत सहभागी होण्याच्या संधी मर्यादित होत आहेत. याच असमानतेतून वर्गीय, जातीय, धार्मिक व प्रादेशिक संघर्ष उद्भवतात, जे सामाजिक सलोखा आणि शांततेस बाधा निर्माण करतात. त्यामुळे या तिन्ही समस्यांचा परस्परसंबंध लक्षात घेऊन त्यांचा समग्र दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

गरिबी, आर्थिक असमानता व सामाजिक संघर्ष यांची संकल्पनात्मक व सामाजिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
 'वसुधैव कुटुम्बकम्' या संकल्पनेचा अर्थ, तात्त्विक आधार व सामाजिक मूल्यांचा अभ्यास करणे.
 गरिबी व आर्थिक असमानता निर्मूलनासाठी 'वसुधैव कुटुम्बकम्' संकल्पनेची भूमिका विश्लेषित करणे.
 सामाजिक संघर्ष कमी करण्यासाठी या संकल्पनेची उपयुक्तता व विकासात्मक क्षमता तपासणे.
 समावेशक, समतावादी व शांततामय समाजनिर्मितीसाठी या संकल्पनेचे महत्त्व अधोरेखित करणे.

गृहितके :

गरिबी, आर्थिक असमानता व सामाजिक संघर्ष या समस्या परस्परसंबंधित असून त्या सामाजिक विकासात अडथळा निर्माण करतात.

'वसुधैव कुटुम्बकम्' ही संकल्पना समता, बंधुता व सामाजिक न्याय यांसारख्या मूल्यांवर आधारित आहे.

गरिबी व आर्थिक असमानता निर्मूलनासाठी 'वसुधैव कुटुम्बकम्' संकल्पना प्रभावी भूमिका बजावू शकते.

सामाजिक संघर्ष कमी करण्यासाठी 'वसुधैव कुटुम्बकम्' संकल्पनेची विकासात्मक उपयुक्तता आहे.

समावेशक, समतावादी व शांततामय समाजनिर्मितीसाठी 'वसुधैव कुटुम्बकम्' संकल्पना महत्त्वपूर्ण ठरते.

संशोधन पद्धती :

विषयाचा उद्देश

तथ्य संकलन

क्षेत्र अभ्यास

विश्लेषणात्मक पद्धती

निष्कर्ष आणि शिफारसी

विषय विवेचन :

सद्यकाळी गरिबी, आर्थिक असमानता आणि सामाजिक संघर्ष हे जागतिक तसेच राष्ट्रीय पातळीवर गंभीर सामाजिक समस्या बनल्या आहेत. औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेच्या विस्तारामुळे आर्थिक वाढ जरी झाली असली, तरी समाजातील सर्व घटकांना समान लाभ मिळत नाही. परिणामी समाजात श्रीमंत व गरीब यांच्यातील दरी रुंदावत आहे, उत्पन्न व संसाधनांचे असमान वितरण वाढत आहे, आणि त्यातून सामाजिक असमानता व संघर्ष प्रबळ होत आहे. यासोबतच वर्गीय, जातीय, धार्मिक आणि लिंग आधारित भेदभाव सामाजिक सलोखा व सहअस्तित्वावर प्रतिकूल परिणाम करतात. गरिबी ही केवळ आर्थिक समस्या नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक समस्या देखील आहे. गरीब व्यक्तींना शिक्षण, आरोग्य, पोषण, रोजगार, निवारा व जीवनमान अशा मूलभूत गरजांपासून वंचित राहावे लागते. आर्थिक असमानतेमुळे समाजात तणाव, असंतोष आणि असमान संधी निर्माण होतात. परिणामी सामाजिक संघर्ष प्रबळ होतो, जे राष्ट्राच्या विकासात अडथळा आणते. अशा परिस्थितीत केवळ आर्थिक उपाययोजना किंवा सरकारी योजना पुरेशा ठरत नाहीत; तर मूल्याधिष्ठित, नैतिक व समावेशक विकास धोरणांची गरज आहे.

गरिबी आणि आर्थिक असमानतेची सामाजिक परिणामकारकता

गरिबी आणि आर्थिक असमानता केवळ आर्थिक समस्या नसून त्यांचा सामाजिक जीवनावर थेट परिणाम होतो. गरीब लोक शिक्षण, आरोग्य, पोषण, सुरक्षित निवारा आणि रोजगारापासून वंचित राहतात. परिणामी, समाजातील दुर्बल घटकांचा विकास प्रक्रियेत समावेश मर्यादित होतो. आर्थिक असमानता समाजातील वर्गीय, जातीय, धार्मिक भेदभावांना चालना देते, ज्यामुळे सामाजिक तणाव वाढतो. या तणावामुळे स्थानिक व राष्ट्रीय स्तरावर संघर्ष उद्भवतात. वसुधैव कुटुम्बकम् संकल्पनेच्या आधारे समाजातील आर्थिक असमानता कमी करण्यासाठी संसाधने न्याय्य वाटप करणे, गरिबी निर्मूलनासाठी धोरणात्मक उपाय आखणे आणि सामाजिक समावेश सुनिश्चित करणे शक्य होते. हे मूल्याधिष्ठित दृष्टिकोन समाजात विश्वास, सहकार्य आणि मानवतावाद वाढवतो, ज्यामुळे सामाजिक संघर्षाचे प्रमाण कमी होते.

सामाजिक संघर्षाचे विविध स्वरूप

सामाजिक संघर्ष हा केवळ आर्थिक दृष्टीकोनात मर्यादित नसतो. तो जातीय, धार्मिक, लिंग आधारित, प्रादेशिक आणि सांस्कृतिक तणाव यामध्येही दिसून येतो. उदाहरणार्थ, गरिबीमुळे शाळा सोडणे, अपुरी पोषण मिळणे किंवा रोजगाराच्या संधीचा अभाव यामुळे सामाजिक असंतोष निर्माण होतो. यासोबतच भेदभावामुळे समाजातील दुर्बल घटकांमध्ये निराशा व असंतोष वाढतो, ज्याचा परिणाम हिंसाचार, असहिष्णुता व समाजातील तणावावर होतो. 'वसुधैव कुटुम्बकम्' संकल्पना या संघर्षाचे निराकरण करण्यासाठी सामूहिक सहकार्य, समता आणि संवादाची तत्त्वे प्रस्थापित करते. ही संकल्पना समाजातील विविध घटकांना एकत्र आणते आणि संघर्षमुक्त सहअस्तित्वासाठी मार्गदर्शन करते.

‘वसुधैव कुटुम्बकम्’ संकल्पनेची विकासात्मक भूमिका

‘वसुधैव कुटुम्बकम्’ ही संकल्पना मानवी मूल्ये, सामाजिक न्याय आणि नैतिक दृष्टीकोनावर आधारित आहे. विकासात्मक दृष्टीकोनातून ही संकल्पना गरीब व दुर्बल घटकांना सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात समान संधी प्रदान करण्यास मदत करते. उदाहरणार्थ, ग्रामीण समुदायांमध्ये संसाधनांचे न्याय्य वितरण, रोजगार योजना, शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा या संकल्पनेच्या आधारावर राबवल्या तर समुदायाचा विकास आणि सामाजिक स्थैर्य सुनिश्चित होऊ शकते. त्यामुळे ही संकल्पना समाजातील सर्व घटकांसाठी समावेशक आणि सतत टिकणारा विकास साधण्यास मदत करते.

मूल्याधिष्ठित विकास आणि सामाजिक समावेश

केवळ आर्थिक उपायांनी समाजातील असमानता पूर्णपणे दूर केली जाऊ शकत नाही. त्यासाठी मूल्याधिष्ठित विकास, म्हणजे मानवतावाद, सहकार्य, सहिष्णुता आणि न्याय यांचा समावेश आवश्यक आहे. वसुधैव कुटुम्बकम् संकल्पनेचा अवलंब केल्यास समाजातील दुर्बल घटकांचा विकास प्रक्रियेत समावेश होतो, त्यांची सामाजिक प्रतिष्ठा वाढते आणि सामाजिक सलोखा मजबूत होतो. सामाजिक समावेशामुळे लोकांमध्ये विश्वास, सहकार्य आणि समुदाय भावना वाढते, ज्यामुळे गरिबी आणि आर्थिक असमानतेच्या समस्यांवर शाश्वत उपाय मिळू शकतात.

निष्कर्ष :

सध्याच्या समाजात गरिबी, आर्थिक असमानता आणि सामाजिक संघर्ष या समस्या एकमेकांशी परस्परसंबंधित असून त्या समाजाच्या समग्र विकासाला गंभीर अडथळा निर्माण करत आहेत. आर्थिक विकास जरी गतीशील दिसला असला, तरी त्याचा लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत समान रीतीने पोहोचत नाही. परिणामी उत्पन्न व संपत्तीतील असमानता वाढते, सामाजिक सलोखा बिघडतो आणि तणाव व संघर्षाला चालना मिळते. या समस्यांमुळे सामाजिक न्याय, समावेश आणि शांततामय सहअस्तित्वाचे तत्त्व अधोरेखित होते.

संदर्भ सूची :

बू कॅथरीन. (२०१२). बिहाइंड द ब्यूटीफुल फॉरवर्ड्स: लाइफ, डेथ, अँड होप इन अ मुंबई अंडरसिटी. रँडम हाऊस.
पिकेत्ती, थॉमस. (२०१४). कॅपिटल इन द ट्वेंटी-फर्स्ट सेंचुरी (A. गोल्डहॅमर, अनुवाद). हार्वर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
माणिकन, विस्वनाथन. (२०१४). द ब्लू रिबन रेव्होल्यूशन: को-क्रिएटिंग अ वर्ल्ड बियॉंड पॉव्हर्टी. सायबर टेक पब्लिकेशन्स.
दे, उत्तपल कुमार; पाल, मनोरंजन; भरती, प्रेमानंद (संपादक). (२०१७). आनुपातिकता, गरिबी आणि भारतातील विकास: उत्तरपूर्व भागावर लक्ष. स्पिंगर सिंगापूर.